

Саха Республикатын Мэнэ Хангалас улууһа
Р.А.Бурнашов аатынан Табаҕа орто уопсай үөрэхтээһинин оскуолата

Оҕо иитиитигэр төрөппүт сабыдыала
(норуот ырыаһыта, олонхоһут Н.И.Степанов –
Ноорой олоҕор сыһыаран)

Толордо саха тылын, литературатын учуутала
Филиппова Евгенья Герасимовна

Иһинээбитэ:

1. Кириитэ.
2. Олонхо уонна оҕону иитии боппуруоһа.
3. Н.И.Степанов-Ноорой олоҕор төрөппүт сабыдыала:
 1. Н.И.Степанов аҕата Уйбаан иитиитэ.
 2. Нооройу амарах аҕа, чугас аймах быһыытынан көрүүм.
4. Түмүк санаа.

Аныгы үйэ киһи олобун бэрт түргэнник, балысханлык, муора долгунун баалыныы, умса-төннө, үөһэ-аллара куду анһан уларытар-тэлэритэр, сайыннарар-сыппабырдар. Киһи бу олоххо “киһи киһитэ дэтэн киһилии олобу олорон ааһары” үүнэр-сайдар буоллаба. Ол эрэри, бу билинни олохпут оҕолоро-кэнчээри ыччаппыт сөптөөх суолунан иитиллэн-такайыллан иһэллэр дуо диэн ыйытыы бэрт элбэх киһини, ордук орто саастаах, сааһыра барбыт дьону, долгутара оруннаах. Аныгы үйэбэ олорорбут быһыытын сайдыылаах, ол гынан баран киһилии киэптээх, сахалыы толкуйбутун ыһыктыбакка, сиэрдээх, хайа да түгэннэ бэйэтин олобун сатаан оностор, кыраттан саппабыран санаата түспэт саханы сахалыы иитэн-такайан таһаарыахтаахпыт дии саныбын. Ол иитиитаккайы сүрүн өрүттэрин син биир уус-уран литератураны интэриэһиргээн, кинигэни ааһан онтон буларбыт саарбаба суох.

Саха тылынан уус-уран айымньыларыттан бары өттүнэн баай ис хоһоонунан, уус-уран ойуулааһынынан, толоруллуутунан, кээмэйинэн уратылаахтара, норуот киэн туттуута – Олонхо буолар. Онон бу айымньыны толорооччу ураты талааннаах, айылбаттан айдарыылаах киһи буолар.

Мэнэ Ханалас саха талба талаана, дыкти дьобура силистээн-мутуктаан үөскээбит дойдурарыттан биирдэстэрэ буолар. Биһиги, мэнэлэр, тарбахха баттанар сүдү олонхоһуттарытыннан киэн тутта Николай Алексеевич Абрамов-Кынат, Иннокентий Иванович Бурнашев- Тон Суоруну, Николай Иванович Степанов - Нооройу ааттыбыт. Ол гынан баран, олонхону, олонхоһуттары чинчийээччи учуонай, тыл үөрэхтээбэ В.В.Илларионов суруйара оруннаах: “Мэнэ-Ханалас олонхоһуттары туһунан билиибит кэмчи. Биһиги хомуйбут олонхоһуттар тустарынан анкеталарбытын уонна Гуманитарнай чинчийиити институтугар баар архыып матырыйаалларыттан көрдөхпүтүнэ, улууска 47 олонхоһут аата-суола, олонхолорун ааттара биллэр. Дьинэр, Мэнэ-Ханалас курдук сахалар түөлбэлээн олорор сирдэригэр олонхоһут балачча элбэх буолуохтаба сэрэйиллэр...Учуутал. кыраайы үөрэтээччи А.М.Апросимов ыйталаһан чуолкайдааһынынан, Мэнэ-Ханалас улууһугар 85 ийэ олонхоһут олорон ааспыт эбит...”. Олонхо научнай-чинчийэр института Мэнэ-Ханалас улууһун Олонхо түмсүүтүн кытта (салайааччы Ф.В.Шишигина) 2012-2013 сыллаахха ыппыт үлэтин түмүгэр, 200-тэн таһа олонхоһут хабыллыбыт “Мэнэ Ханалас улууһун олонхоһуттара» диэн антология, XVII-XX үйэлэргэ ылаан-туойан ааспыт олонхоһуттар, түөлбэ олонхотун чинчийээччилэр тустарынан, библиографическай ыйынныктаах, дьон-сэргэ ахтыылары сыһыарыылаах бэчээттэнэн таһсан дьон-сэргэ биһирэбилин, сэнээриитин ылбыта.

Норуот тылынан уус-уран айымньытын бары көрүннэрэ, биллэрин курдук, урут аба көлүөнэттэн-эдэрдэргэ, аһаттан-ийэттэн-оҕолоругар уостан уоска түһэриллэн,

киһиттэн киһиэхэ бэриллэн киэнник тарҕаммыттара. Онон ханнык баҕарар сэһэнньит, чабырҕахсыт, ырыаһыт-тойуксут, олонхоһут бэйэтин дьиэтиттэн-уотуттан, дьонуттан-сэргэтиттэн, төрөөбүт түөлбэтиттэн, нэһилиэгиттэн, улууһуттан аан бастаан силис тардан, төрүттэнэн, ситэн-силигилээн тахсара.

Олонхоҕо суруллар күүстээх-уохтаах, орто дойду дьонун-сэргэтин көмүскүүр үтүө санаалаах айыы бухатыырдар, кырдык да, киһи киэнэ кэрэмэстэрэ, майгылаах бастыннара буоланнар иэгэйэр икки атахтаахха күн бүгүнгэ диэри, уос номоҕор киирэннэр, дьонун иитиилээх дьоннорунан аатыраллар. Онтон кинилэри иитэн-улаатыннарар таһаарар дьоннорунан саастаах дьон, оҕонньордоох эмээхсин хоһуйуллаллар. Иити боппуруоһа хаһан баҕарар, ханнык баҕарар кэмнэ сытыытык турар.

Нуучча омук улуу педагога Константин Дмитриевич Ушинский: “Хайа баҕарар киһи төрөөбүт-үөскээбит, силис тардыбыт сирэ, иитилибит айылҕата, дьоно-сэргэтэ, тус бэйэтин өйө-санаата, быһыыта-майгыта сайдыытыгар быһаарар күүстээхтэр. Киһи бэйэтин норуотун культуратыгар, тылыгар, историятыгар, үгэстэригэр утумнаахтык иитилиэхтээх”, - диэн бигэргэтэр. Итинэн Ушинский ханнык баҕарар киһини төрөөбүт-үөскээбит айылҕата, норуота, дьоно-сэргэтэ иитэллэр диир.

Ол да сиэринэн, Николай Иванович Степанов-Ноорой – саха норуотун биллииллэх тойуксута, олонхоһута, төрөппүт дьонуттан, тулалыыр эйгэтиттэн такайы-үөрүйэх оскуолатын барбыт. Кинини иитиигэ сүрүн миэстэни төрөппүт аҕата Уйбаан ылар эбит дии санаатым. Оҕону иитиигэ аҕа оруолун туһунан Д.Герберт “Биир аҕа сүүс учууталлааҕар элбэҕи биэрэр” диэн этиитэ оруннаах курдук. Аҕа хайдаҕыттан дьиэ кэргэн тутулуктаах. Хомойуох иһин, кэнники сылларга аҕа оруола дьиэ кэргэннэ, оҕо иитиитигэр биллэ намтаабыта бүтүн дойду проблематыгар кубулуйда. Ол иһин үгүстүк “аҕа оҕону иитиигэ оруолун үрдэтии» туһунан истэр буоллубут. Ханнык баҕарар көлүөнэ инники көлүөнэ дьонтон туһалаабын, үчүгэйн сүүмэрдээн ылан олоҕор туһанара үтүө үгэс быһыытынан салҕанан иһиэхтээх. Олонхоһут Нооройу дьон-сэргэ олус диэн ытыктыыр-убаастыыр киһилэрэ эбит. Тугу сатаабатаҕа баарай?! Дьэ, кини курдук дьоммутун оҕо-аймахха холобур тутан, хайдах төрөөн-үөскээн олорон ааспытын кэпсээтэхпитинэ иитиигэ улахан туһалаах буолуо этэ. Николай Иванович Степанов-Ноорой аҕата Уйбаан- элбэх сэһэннээх, турбут-олорбут, кэлбит-барбыт, үлэҕэ кыайыгас түргэн туттуулаах, уран тарбахтаах дэгиттэр уус киһи эбит. Уус киһиэхэ Уйбааннаахха дьоннор араас үлэҕинэн көрдөһө, соруйса кэллэллэрэ. Хонугунан оноһулар үлэх буоллабына, дьобурдаахтар ыллаан-туойан, олонхолоон түүннэрин атаараллара. Итинтэн көстөрүнэн бу ыаллар сүрдээх ыалдытымсахтар эбит. Саха ыала былыр-былыргыттан

төһө да дьаданытык олордор ыалдытымсах үтүө үгэһинэн биллэрэ. Ыалдыты кимиттэн тутулуга суох үөрэ-көтө, эйбэстик көрсөллөрө, чэй өрөн, күөс күөстээн аһатан-сиэтэн баран, күөх окко суулаан буспут эт кэһиилээн атаараллара. Ыалдыт кэллэбинэ саха ыалыгар, ордук оҕолорго, бырааһыннык курдук буолара диэн билэбит. Бу үтүө үгэскэ Ноорой иитиллэн улааппыт.

Николай Иванович бастаан утаа аҕатыгар иппэй-туппай, илии-атах буолан көмөлөһөрө. Кини уонуттан арыый тахсан иһэн быһах, сүгэ биитин таһаарар, куобах айатыгар ырба онорор, анныы тимирин баллырдыыр буолан барбыта диэн суруйаллар. Онон бу кырачаан киһи үлэбэ оҕо эрдэбиттэн иитиллэн барбыт. Билинни олохпугар ити үлэни таптааһын, үлэнэн иитии үгэстэрэ симэлийэн эрэллэрэ олохпут күннээҕи омсуо хартыыната буолан иһэр. Оттон бу Нооройго инники олоҕор тарбахха баттанар бастын уус буолар онкулун уурбут киһитинэн аҕата буолар эбит. Бу иитии холобура билигин олус актуальной тиэмэ дии саныбын. Биһиги олоҕор кэммит бэйэ онорон таһаарар сатабылын ингэри, онно угуйуу, уһуйуу кэмэ. Үлэ көстүбэт кэмигэр илиитигэр талааннаах, сытыы өйдөөх, сатабыллаах киһи өлөн-охтон биэрбэт. Ол сиэринэн Николай Иванович кыайыылаах-хотуулаах үлэһит буолан чиескэ, бочуокка сылдыбыта. Колхознай тутууга көхтөөхтүк уонна бэринилээхтик үлэлээбит. Ол да иһин кини норуот ырыаһытын быһыытынан колхозтаахтар хоодуот, кыайыылаах үлэлэрин хомоҕой хоһоонноругар холбообут, ыпсаҕай ырыаларыгар ыпсарбыт диэн В.В.Илларионов бэлиэтээбит (“Тимир ууһа Тэрэнтэй” ,“Колхоз кыһа”, “Отчут оҕонньор ырыата”, ”Талыы ыанныксыт”, о.д.а.айымнылар).

Степанов Н.И.-Ноорой кыра эрдэбинэ, кинилэргэ хараҕа суох Бөтүрүүскэ Наһаарап кэллэбинэ, аҕата Уйбаан туох эмэ сылтабынан, хайаан да хоннорон, олонхолоторо. Кини оҕолорго сүр элбэх остуоруйаны кэпсиирэ. Бу Бөтүрүүскэ диэн Хараҕа Быдай аҕатын ууһугар олохтоох, сүүрбэ саастааҕар туохтан эрэ соллурҕаан икки хараҕа суох буолбут эээри, суолу-иһи бэйэтэ кэбэбэстик тобулан сылдыар, элбэх кэпсээннээх, остуоруйалаах, үрдүк унуохтаах, олонхоһут идэлээх киһи эбит. Мантан көстөрүнэн Ноорой аҕата Уйбаан төһө да дьаданы киһи буоллар, тобуллаҕас толкуйдаах, оҕолоругар саха тылынан уус-уран айымнытыгар тапталы ингэрэн иппит төрөппүт буолар. Бу Николай Иванович үтүөкэннээх олонхоһут буолуутугар улахан сабыдыаллаҕа биллэр. Кини төрөппүт аҕатын, олонхоһут ыалдыттар сэһэннэрин-кэпсэллэрин истибэтэбэ, ырыаларын-тойуктарын ингэриммэтэбэ буоллар баҕар олонхоһут буолуо да суоҕа этэ.

Төрөппүт оҕону иитиитигэр сабыдыала көлүөнэттэн көлүөнэбэ баран иһэр буоллабына, бу үтүө үгэскэ кубулуйар. Норуот ырыаһыта, олонхоһут Н.И. Степанов-

Ноорой төрөппүт быһыытынан хайдах киһи эбитэ буолуой диэн толкуйдуур буолуохтаахпыт. Кини туһунан кэнчээри ыччаттара киэн тутта кэпсииллэр, “биһиэхэ оннук киһи үөскээн ааспыта” – диэн номох оностоллор. Бу элбэҕи этэр. Кыһа Степанова-Пырчу Варвара Николаевна ахтарынан, аҕата оҕолоругар сыһыана «учуутал, психолог курдук сыһыан» эбит. Хаһан да мөхпөт, өрүү оргууй аҕай сангарар, үөрэтэр этэ диэн этэр. Уолаттарын Николайдары өрүүтүн булка-алка илдэ сылдьан, үөрэтэр-такайар. Саҥа ыал буолбут дьонно бэйэтэ кутан онорбут үрүн көмүс биһилэхтэрин, ытарҕаларын, илин-кэлин кэбиһэрдэрин бэлэх уунар эбит. Чугастык билсэр суруйааччыларын С.Р.Кулачиков-Эллэйи, В.М.Новиков-Күннүк Уурастыырабы, Н.Е.Мординов-Амма Аччыгыйын, Моисей Ефимовы уо.д.а. дойдугугар бултата-алтата, сынньата ынырар үтүө үгэстээх эбит.

Ноорой сиэн балта Горбунова-Степанова Ирина Ивановна: “...Туунан андаатар бултаан, тириитин государствоҕа босхону үрдүнэн эрэ туттарара, биир да тириини бэйэтэ да танныбакка, оҕолоругар да хаалларбакка, оннук чиэһинэй, көнө киһи этэ. Абаҕам биһиэхэ саха быһаҕынан мас ынахтары, дьоннору онортуура... Улаханлык ыалдьан да сытар кэмигэр наар ыарыһах дьону кытта кэпсэтэн, күлэн аралдьытынар буолара. Хара өлүөр диэри кэпсээнин уонна санатын ыһыктыбатаҕа, оннук тулуурдаах киһи этэ”.- диэн суруйар. Итинтэн Ноорой дьүһүнүнэн эрэ буолбакка, ис майгытынан эмиэ киһи киэнэ кылааннааҕа буолара көстөр.

Үөһэ этиллибиккэ олобуран, оҕо иитиитигэр төрөппүт сабыдыалын улуу тойуксут, норуот ырыаһыта, олонхоһут Н.И.Степанов – Ноорой олоҕор сыһыаран маннык түмүккэ кэлэбин:

№	Иитии ньымата	Аҕата Уйбаан	Н.И.Степанов-Ноорой
1.	Норуот тылынан уус-уран айымньытын инэри, ол нөҕүө иитии.	Бөтүрүүскэ Наһаарап, Холҕосто оҕонньор олонхолорун иһитиннэриитэ, бэйэтин сэхэнинэн-кэпсэлинэн, ырыатынан-тойугунан.	Бэйэтэ ыллаан-туойан тойуктаан, олонголоон, олонхону сценаҕа туруоран...
2	Үлэнэн иитии.	Оҕотун иппэй-туппай, илии-атах гынан көмөлөһүннэриитэ, уус идэтигэр оҕо эрдэбиттэн угуйуута, үлэҕэ кыайыгас түргэн туттунуута.	Бэйэтин булка-алка сыһыанынан, илдэ сылдьанг үөрэтиитэ-такайыта уус киһи быһыытынан күүстээх хотуулаах үлэтинэн.
3	Ыалдытымсах буолуу	Төһө да дьаданытык олордоллор, элбэх дьон сылдьар, хонон-өрөөн ааһаллар. Бэйэтэ сылтах була-була дьону хонноруута.	Билэр дьоннорун, суруйааччыларын дойдутугар бултата-алтата, сынньата ынырар. Чугас дьоннор, аймахтар бэйэ-бэйэлэригэр сылдыһыылар, ыалдыттыыллара.
4	Булка-алка сыһыарыы, айылҕа сүгүрүйүү.	Булт тэрилин онорууга сыһыарыыта.	Уолаттарын булка-аска илдэ сылдьан үөрэтиитэ-такайыта. Кадровай булчут холобурунан. Айылҕа сылдыһарын сөбүлүүр.

5	Үтүө майгын-көтөр кынаатын. Үтүө санаанан, элэккэй мйгынан салайтаран...	Кэпсэтинньэн, кэлбит-барбыт, элбэх сэнэннээх-кэпсээннээх, ырыаһыт-тойуксут, дьонно көмөлөөх, ыалдытымсах.	Күлэ-үөрэ сылдыар, бэһиэлэй, кэпсэтинньэн, элэккэй, боростуой майгылаах. Оҕо аймахха сымнаҕас, “оҕону кытта оҕо», «кырдыаҕаһы кытта кырдыаҕас».
6	Олоххо активнай позицияны тутуһуу	Дьонно-сэргэбэ өрүү көмөлөһүү, үлэ үгэнигэр сылдыбы, сэнэнньит-кэпсээнньит...	Драматическай куруһуогу тэрийиитэ, Саха сирин суруйааччыларын I съеһигэр (1939) кыттыыта. Саха государственнай тетрын сценатыгар, ыһыахтарга олонхолору туруоруу, ааттаах уус, тойуксут-ырыаһыт, олонхоһут быһыытынан биһирэниитэ.

Ханнык баҕарар норуот бэйэтин олоҕор-дьаһаҕар, дьарыгар, төрүт культуратыгар, тулалыыр айылҕаҕа дьүөрэлээх дьону иитэргэ кыһаллар. Хас биирдии төрөппүт оҕото төрөөбүт норуотун амарах сүрэбин, мындыр өйүн, уран тарбаҕын удьуордаан улаатарыгар сабыдыаллыахтаах. Эһэттэн, аҕаттан оҕоҕо бэриллэр төрөппүт сабыдыала көлүөнэттэн көлүөнэбэ удьуор утума буолан, салҕанан иһэрэ Степановтар дьиэ кэргэннэ арылхайдык көстөр.

Туһаныллыбыт литература:

1. Л.В.Иванова “Норуот ырыаһыта, олонхоһут Николай Иванович Степанов-Ноорой», Дьокуускай, 2007 с.
2. П.Н.Дмитриев-Туутук, С.П.Ойунская, “Күн Эрили” Дьокуускай, 1995с
3. “Мэнэ-Хаҥалас олонхоһуттара», Алаас, 2013 с.
4. М.И.Ноговицына “Үтүө киһи үс тулхадыйбат тулааһыннаах” Бичик,2011 с.
5. Л.С.Аргунова “Искусство быть родителем» Дьокуускай, Сайдам, 2015с
6. В.В.Илларионов “Олонхо алыптаах эйгэтэ» Бичик, 2006с.